

YUSUF HAS HACIB'IN BİLİMSEL MİRASININ DÜNYADA VE ÖZBEKİSTAN'DA İNCELENMESİ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639270>

Doç.Dr. Asror Muhamedov
Alfraganus Üniversitesi
Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı

Esselamü aleyküm, sempozyumumuzun değerli katılımcıları, kıymetli misafirler! Sizleri bu uluslararası sempozyumda görmekten büyük bir mutluluk duyduk! Davetimizi kabul edip sempozyuma katıldığınız için size en derin şükranlarımı sunuyorum! Bu sempozyumun düzenleyicisi olarak çalışmaktan büyük bir şeref duyduğumu ifade etmek isterim.

Her sempozyumun, bilimin ilerlemesine önemli katkı sağladığına şüphe yok. Bu sempozyumun benim için kişisel önemi, yalnızca sosyal bilimlerin gelişmesine katkı sağlaması açısından değil, aynı zamanda yıllardır hayalini kurduğum bir durumun gerçeğe dönüşmesi açısından da çok büyüktür. Sebebi şu ki, 2004 yılında lisans eğitimine ilk başladığımda ileride bitirme tezi olarak hangi konuya çalışacağımı çok düşündüm. Mevcut hocalarım Prof. Dr. Polatova Dildora Akmalovna ve Prof. Dr. Kasımcan Sadikov'un önerileri doğrultusunda araştırma konumuzun başlığını "Yusuf Has Hacib'in sosyo-felsefi görüşleri" olarak seçtik.

Yaklaşık 20 yıldır üstadlarımın yardımıyla seminer ödevini, ardından bitirme tezini ve bu konu üzerine hazırladığım yüksek lisans tezini savundum. 2022 yılında hocalarımla tavsiyeleri üzerine Felsefe alanında adaylık Doktora tezimi savundum ve nihayet 2024 yılı sonunda bu konuda Bilim Doktoru unvanını elde ettim. İlk başlarda hocalarımızın, "Bir araştırmacı konusunu severse, konusu onun çocuğu kadar değerli olur" düşüncesi bana tuhaf gelmişti.

Hatta ilk yıllarda bazı kişiler Yusuf Has Hacib'in dilci ve şair olduğu, kendisinden felsefe çıkarılamayacağı görüşünü bile ileri sürmüşlerdi. Bu düşüncelerden rahatsız oldum ve başka bir konu seçmeyi düşündüm. Fakat hocalarımız Dildora Akmalovna Pulatova, Muhammedcan Kadirov ve Kasımcan Sadikov, "... hayır, Yusuf Has Hacib gerçek bir filozoftur, çünkü onun *Kutadgu Bilig* adlı eseri Karahanlılar Devletinin Manevi Anayasası'dır, bütün felsefe aynen bu eserdedir " diyerek bana ilham verdiler.

Yıllardır Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasına ilişkin uluslararası bir sempozyum düzenleme niyetini taşıyordum. Geçtiğimiz yıl bu niyetimizi gerçekleştirme fırsatı doğdu. Bu vesileyle bu girişimlere destek veren Alfraganus Üniversitesinin Rektörü Sayın Muhammedismail Mahmudov Muhitdinoviç'e özellikle şükranlarımı sunmak istiyorum. Ayrıca, üniversitemizin mütevelli heyetine ve tabii ki bu teklifi destekleyen ve 27 Aralık 2024 tarih 490 sayılı kararnameyle onaylayan Yükseköğretim, Bilim ve İnovasyon Bakanı Kongiratbay Avezimbetovich Şaripov'a teşekkür ederim!

Dünyada manevi gelişimin sağlanmasında büyük bilim adamlarının yarattığı felsefi mirasın incelenmesi konusu giderek daha da önemli hale gelmektedir. Binlerce yıl önce ortaya çıkan toplumsal sorunlar ve bunların çözümüne ilişkin Doğu ve Batılı bilim insanlarının ortaya koydukları kavramlar, bugün de bilimsel önemini yitirmemiştir.

Bugün Yeni Özbekistan'da gerçekleştirilmeye gayret edilen Üçüncü Rönesans düşüncesi, birçok bakımdan uzun zamandan beri süregelen milli ve manevi değerlerimizle ilişkilidir. Dolayısıyla, bu dönemde Doğu Rönesansı bilim adamlarının bilimsel ve felsefi mirasına ilişkin araştırmaların artırılması ve bilimsel sonuçlarının geniş toplum kesimlerine duyurulması, Üçüncü Rönesans'ın manevi temelini güçlendirilmesine hizmet edecektir. Bu anlamda Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasının incelenmesi ve küreselleşen günümüz toplumunda manevi ve ahlaki sorunlara çözüm bulunmasında kullanılması son derece önemlidir.

Muhterem Cumhurbaşkanımız Şevket Miramanoviç Mirziyoyev, "Özbekistan, Üçüncü Rönesans adı verilen yeni bir sosyo-manevi gelişim aşamasına giriyor. İnsanlık tarihi, herhangi bir halkın hayatındaki manevi uyanış süreçlerinin ulusal kimliğin oluşmasına yol açtığını ve ülkenin ekonomik ve kültürel gelişimini yeni bir düzeye taşıdığını göstermektedir. Böylesine benzersiz bir olgunun "Rönesans" - uyanış, canlanma ve yükseliş - olarak adlandırıldığı herkesçe bilinmektedir."¹

Kimi kaynaklara göre Yusuf Has Hacib, 1021 yılında Yedisu bölgesindeki Kuz Ordu yani Balasagun şehrinde doğmuştur. Balasagun, bugün Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başkenti Bişkek'e 150-200 km uzaklıkta yer almaktadır. Yusuf Has Hacib doğduğunda Türkistan toprakları Karahanlılar'ın yönetimi altındaydı. Has Hacib onun görevinden dolayı verilmiş ise kendi adı Yusuf'tur. Ölüm tarihi de kesin değildir. Yusuf Has Hacib büyük bir şair ve devlet adamıdır. Zamanının bütün temel ilimlerini mükemmel bir şekilde öğrenmiş, Arapça ve Farsça'yı çok iyi hakim olmuştur. *Kutadgu Bilig* adlı eseri yalnız kendi döneminde değil, günümüzde de çok meşhur bir eserdir.

Yusuf Has Hacib büyük bir düşünür, filozof, şair ve aynı zamanda bir devlet adamıydı. Eserinde hukuki, siyasi, felsefi ve sosyal sorunların çözümüne ilişkin kural ve ilkeleri ortaya koymuştur. Yazar eserinde dünyanın yaratılışının yalnızca Allah'tan olduğunu vurgulamıştır. " Allah kendi iradesiyle yeryüzünde yaşayan bütün canlıları ve gökyüzünde dönen çarkifeleği yaratmıştır" diye kaydeder.²

Yusuf Has Hacib, Türk didaktiğini çok üst seviyeye taşımış büyük bir şahsiyet olarak kabul edilir. Onun hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig adlı eser, döneminin büyük bir ahlak eseri olup, dönemin yasa ve nizamlarının genelleştirilmiş bir özetidir. Kendine saygısı olan yöneticiler eserde yazılı olanlara okuyarak uymaya çalışmışlar, bu da o ülkenin istikrarına ve diğer devletlerle olan ilişkilere büyük katkı sağlamıştır.

¹ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021. – 10 б.

² Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб "Қутадғу билиг". – Тошкент: Фан, 1971. – 48 б.

Bugüne kadar *Kutadgu Bilig* birçok Türkolog, filozof, filolog, tarihçi ve oryantalist tarafından incelenmiştir. Bu esere ilgi duyanlar arasında Ceditçilerin temsilcilerinden Fıtrat da vardı. Cedit ecdatlarımızdan Abdurauf Fıtrat'ın yaptığı araştırma, baskı politikası nedeniyle kamuoyunun dikkatinden uzak kalmıştır. Zamanla Fıtrat'ın hizmetleri Kayum Kerimov aracılığıyla fark edilmiş ve "...o dönemde Fıtrat'ın adını ve çalışmasını zikrettiği için sorguya çekildiği ve ağır işkencelere maruz kaldığı iyi bilinmektedir." Bunun dışında metinbilimci ve şarkşinas bilim adamı Kasımcan Sadıkov, Uygur yazısıyla yazılmış *Kutadgu Bilig*in "Herat Nüshası" adıyla bilimsel bir çalışma yayımlamıştır. Bu çalışmada eserin geç istinsahnın ortaya çıkışı ve özellikleri ele alınmaktadır.

Dilbilimci Kudrettulah Amanov, "Eserin adındaki 'kut' sözcüğü hakkında" başlıklı makalesinde, Özbekçeye çevrildiğinde en fazla alternatifi bulunan sözcüğün gerçek anlamı hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir. Ayrıca Alibek Rustamov, Gani Abdurahmanov, Salih Mutalibov ve Bakıcan Tohliyev gibi Özbek bilim adamları da eser hakkında bir dizi bilimsel çalışma yayımlamışlardır³.

Türk dünyasında yazılmış ilk eserlerden biri olması nedeniyle *Kutadgu Bilig* Türkiye türkologlarının da dikkatinden kaçmamıştır. Bunlardan biri de büyük Türkolog Reşit Rahmeti Arat'tır. Eseri en çok inceleyen bilim adamlarındandır. Ayrıca Agop Dilaçar, Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Ahmet Bican Ercilasun, İbrahim Kafesoglu, Numan Külekçi, Kemal Yavuz gibi bilim insanları da eserin metinsel, dilsel ve sanatsal yönlerini tartışmışlardır.

Eser yalnızca Asya'da değil, dünya edebiyatı araştırmacılarının da ilgisini çekmiştir. Örneğin Avrupalı müsteşriklerden A. Jaubert, H. Vambery, V. Barthold, V. Grigorev, V. Radloff, A. Kononov, S. Malov, P. Zhuze, O. Pritsak, A. Şçerbak, E. Tenişev, I. Stebleva gibiler dikkat çekici araştırmalar yapmışlar ve eser ile ilgili modern bilime katkı sağlayan ilk kişiler arasında yer almışlardır.

Son dönemde Yusuf Has Hacib'in mirasını araştırmaya yönelik çalışmalar dünya çapında giderek artmaktadır. Araştırmacıların çoğu, "Yusuf Has Hacib'in eseri, türünün Türkçe yazılmış ilk eseridir." demektedirler. Ama biz bu sözlerle katılamıyoruz. Zira bu eserden önce de şüphesiz başka Türk destanları yazılmış olmalıdır. Türk dünyasının yaşadığı kargaşalar, fetih hareketleri ve çeşitli işgalcilerin ülkemiz topraklarına girmesi, sadece kültürel anıtların değil, aynı zamanda bu tür özgün eserlerin de bize ulaşmasını engellemiştir. Bu olaylara dayanarak *Kutadgu Bilig* 'in tek Türkçe eser olmayıp, günümüze ulaşan ilk Türkçe eser olduğunu ifade etmek daha doğru olacağını düşünüyoruz.

Yusuf Has Hacib, "Talimde şöyle söylenir" ve "Şair şöyle der" diye kendi görüşlerini atasözleri, genel kanaat ve başkalarının sözleriyle de delillendirmeye çalışır. Dolayısıyla bu sözlerden, onun eserinden önce başka Türkçe eserlerin de olduğunu anlayabiliriz. Bir düşünür olarak büyük eserini yazarken döneminin bilimini, kültürünü, aydınlanmasını, edebiyatını ve halk edebiyatı ürünlerini ustalıkla kullanmıştır. Ayrıca Arap-Fars edebiyatının büyük âlim ve düşünürlerinin

³ Yusuf Xos Hojib. Kutadg'u bilig. (Nashrga tayyorlovchi G'. Abdurahmonov.) –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 240 b.

yazdıkları eserler de onun hayatı ve sanat hayatı üzerinde tesirsiz kalmamıştır. Özellikle onun Firdevsî'nin eserlerini çok sevdiği anlaşılmaktadır. Çünkü *Şahname*'deki karakterlere *Kutadgu Bilig*'de de rastlıyoruz. Bu konuda Kayum Kerimov, Yusuf Has Hacib ve *Şahname* başlıklı makalesini de yayımlamıştır⁴.

Kutadgu Bilig eserine yansıyan fikirlere Yükneklî Edib Ahmed'in *Hibetü'l-Hakayık* adlı eserinde de rastlamak mümkündür.

Türk bilim adamı Reşit Rahmeti Arat'ın verdiği bilgilerden Yusuf Has Hacib'in eseri bitirdiğinde 54 yaşında olduğunu öğreniyoruz. Eser, dönemin Karahanlı Hanı Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han'a ithaf edilmiştir. Buğra Kara Han da *Kutadgu Bilig* eserini çok beğenmiştir.

Eserin başkarakterleri: Kün Togdı - "İlig" (hükümdar), Aytoldı - vezir, Ögdülmiş – vezirin oğlu, Odgurmuş – vezirin akrabası. Eser, bu dört karakterin konuşmaları üzerine kuruludur.

Eserin nüshaları bulunduğu ve muhafaza edildiği yerlere göre isimlendirilir. Eserin bilinen ilk nüshası 1439 yılında Hasan Karı Sayıl Şems tarafından Herat'ta Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. Bir süre sonra İstanbul'da Abdurahman Bahşı isimli birinin eline geçmiştir. Kaynaklar kitabın 19. yüzyılın ortalarında İstanbul'dan Viyana'ya getirildiğini belirtmektedir. Bu kaynaklardan dolayı eserin bilim dünyasına bilinen bu ilk nüshasına "Viyana nüshası" denmektedir. Eser Viyana Kraliyet kütüphanesinden muhafaza edilmektedir. 1823 yılında Fransız oryantalist Amed Jaubert, "Kutadgu Bilig" adlı eser hakkında bir makale yayımladı. Bu, eserle ilgili bilim dünyasında yayımlanan ilk yayındı.

Kutadgu Bilig'in Viyana nüshası daha sonra Macar müsteşrik Harmin Vambéry'nin ilgisini çekmiş ve onun tarafından incelenmiştir. Eser dilinin eski olması, eserin metinsel çalışmalarının yıllarca uzamasına sebep olmuştur. Vambéry'nin kapsamlı ve titiz araştırmalarının meyvesini vermesi 20 yıl sürecekti. Son olarak 1890 yılında eserini "Eski Uygur Anıtları ve "Kutadgu Bilig"⁵ adıyla yayımladı. Ayrıca eserin bazı bölümlerini de yayımlamayı başardı.

Kutadgu Bilig'in ikinci nüshası 196 yıl sonra Kahire'de bulundu. Rus bilim adamları Kahire nüshasının bir fotokopisini çektiler. Bu nüsha halen Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Beruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsünde muhafaza edilmektedir.

Bu eserin bir de Nemengan nüshası bulunmaktadır ve nüshanın bilim dünyasına tanıtılması 1913 yılına, müsteşrik bilim adamı Velizade (Zeki Velidi)'ye dayanmaktadır. Velizade 1913 yılında Hokand'a gitmiş ve orada İshan Lalereş adlı bir kişinin eserin bir kopyasına sahip olduğunu öğrendi. Bu bilgiyi 1914 tarihli hizmet yazışmalarında bulabiliriz. Bir süre sonra Abdurauf Fitrat'ın Nemengan'da çıkan bir makalesinde bu esere "Mutluluk Bilgisi" adı verilmiştir. Ancak Rus baskı

⁴ Қаранг: Каримов Қ. "Юсуф Хос Ҳожиб ва "Шохнома" // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент. 1965, – № 8. – Б. 58-62.

⁵ Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях / Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси "Қутадғу Билиг" ва уни ўрганишининг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 114.

politikası nedeniyle bu yazılar sonraki yıllarda kamuoyunun gözünden uzak kalacaktı.

Birçok kişi, eserin sadece tavsiye niteliğinde nasihatname olduğunu, düşünür. Ama bu eser sadece kendi döneminin değil, aynı zamanda çağımızın felsefi meselelerinin bir mecmuasıdır. *Kutadgu Bilig*'in Birinci Rönesans'ın İslam-Türk doğrultusunda yazılmış ilk eseri olduğunu söylersek yanılmış olmayız.

Bu eserin büyük mirasının bir diğer yönü de, insanın şaşkınlık ve yanılgılardan kurtulmasının temel yolunun akıl, iman ve bilgi olarak yorumlanmasıdır. Bu nedenle Yusuf Has Hacib'in eserlerine olan ilgi, aradan yaklaşık 1000 yıl geçmesine rağmen azalmamıştır. Hiç şüphe yok ki bu ve diğer eserler Üçüncü Rönesans'ın manevi temellerini inşa etmemize hizmet edecektir.

Kutadgu Bilig adlı eser sadece Türk dünyasında değil, Özbekistan'da da pek çok dilbilimci ve edebiyatçı tarafından incelenmiştir. Bu eser dünya çapında Türkologlar, felsefe araştırmacıları ve edebiyat bilimcileri tarafından incelenmiştir. Özbekistan'da da bilimsel ve kültürel açıdan derinlemesine inceleyen çok sayıda bilim adamı vardır. Ancak bu eser henüz felsefi açıdan tam anlamıyla incelenmemiştir.

Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirası, Türk halklarının tarihi ve kültürel mirasının çok değerli bir kaynağı niteliğindedir. Bunu incelemek ve gelecek nesillere aktarmak bugün de bilim ve felsefemizin önemli konularından biri olmaya devam etmektedir.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021.
2. Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Тошкент: Фан, 1971.
3. Омонов Қ. Асар отида келган “қут” сўзи тўғрисида // “Қутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. (Nashrga tayyorlovchi G‘. Abdurahmonov.) –Т.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
5. Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент. 1965, – № 8.
6. Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях / Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020.
7. Муҳамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросининг ижтимоий-фалсафий таҳлили // Монография. – Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2023. – В.155.
8. Муҳамедов А.А. Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasının sosyo-felsefi analizi // Monografi. – Истанбул: Найзен Китаб, 2024. – П. 218.

9. Мухамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб ва Мишел Монтен ахлоқий қарашларининг компаративистикаси // Монография. – Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2024. – В.198.
10. Мухамедов А.А. Маънавий тараққиётнинг ҳозирги босқичида Юсуф Хос Ҳожиб маънавий меросига эҳтиёж // Тафаккур манзиллари. Илмий-услубий журнал. 7-сон 1-жилд, 2023. – Б. 78-83.(09.00.00; №20)